

Олександр Межов

<https://orcid.org/0000-0002-5299-417X>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЗВЕРТАННЯ В КУРСІ «СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

У статті окреслено можливі сучасні підходи до вивчення категорії звертання студентами філологічних спеціальностей у курсі «Синтаксис української мови», що передбачають комплексний граматичний, стилістичний, лінгвопрагматичний, соціолінгвістичний аналіз. Закцентовано увагу на необхідності розгляду чотирьох семантико-синтаксичних різновидів звертань, їхніх формально-граматичних позицій у структурі речення, комунікативно-прагматичного потенціалу та соціолінгвістичного маркування в мовленнєвих актах.

Ключові слова: синтаксис, українська мова, звертання, адресат, суб'єкт.

Вступ

Студенти-філологи закладів вищої освіти, як і учні середньої школи, традиційно вивчають тему «Звертання» в курсі «Синтаксис української мови». У зв'язку з поширенням у мовознавстві останніх десятиріч новітніх наукових парадигм, набуває неабиякої актуальності вивчення категорії звертання не лише з позицій граматичної традиції, а й із погляду функційного синтаксису і функційної морфології, комунікативно-прагматичної лінгвістики, соціолінгвістики, лінгвостилістики, лінгвофольклористики, психолінгвістики тощо. «Окрім власне граматики носії мови повинен засвоїти “ситуативну граматику”, згідно з якою мову слід використовувати не тільки у відповідності із значенням лексичних одиниць й правилами їх сполучення в реченні, але і в залежності від інших факторів, які разом з власне мовними знаннями складають комунікативну компетенцію носія мови» (Сімонова, 2013, с. 68). Отож, на лекційних і практичних заняттях, забезпечуючи міжпредметні зв'язки, викладач

повинен охопити різні аспекти мовного аналізу звертань, насамперед лексико-граматичний, стилістичний, комунікативний. Потрібно спрямовувати студентів на використання у підготовці до практичних занять не лише підручників із синтаксису та стилістики української мови, а й сучасних наукових монографій, статей, у яких подано інтерпретацію лінгвістичних явищ у світлі сучасних парадигм.

Теоретичне підґрунтя

Звертання є не лише мовним знаком, а й багатоаспектною категорією, яку в лінгвістичній науці досліджували з погляду морфологічного оформлення (Вихованець, 1987; Дудик, 2000; Кучеренко, 1961; Тимченко, 1926), формально-граматичного й семантико-синтаксичного функціонування в реченні (Огієнко, 1937; Пешковський, 1956; Потебня, 1958; Вихованець, 1992; Каранська, 1992; Скаб, 2002), лексичного наповнення і стилістичного навантаження (Потебня, 1958; Каранська, 1992; Скаб, 2002), комунікативно-прагматичного потенціалу (Корновенко, 2001; Скаб, 2002; Касіян, 2013; Бойко, 2017) та соціолінгвістичного маркування (Скаб, 2002; Сімонова, 2013) тощо. Проте в лінгводидактиці, зокрема у вишівських підручниках і посібниках, це питання висвітлене однобічно, переважно у традиційному формально-граматичному плані, тому **мета цієї статті** – схарактеризувати можливі сучасні підходи до вивчення категорії звертання студентами-філологами у курсі «Синтаксис української мови» з урахуванням новітніх досягнень лінгвістики та міжпредметних зв'язків.

Методологічне підґрунтя дослідження

У статті використано такі методи дослідження: описовий метод – для кваліфікації і систематизації мовного матеріалу; метод комплексного аналізу – для вивчення різноаспектних виявів звертань; метод функційного аналізу – для вирізнення семантичних, формально-граматичних, стилістичних і комунікативно-прагматичних функцій звертань; метод зіставлення – для порівняння трактувань семантико-граматичних параметрів звертань різними лінгвістами. Джерелами фактичного матеріалу дослідження слугували художні та фольклорні тексти.

Результати дослідження

Основні аспекти вивчення категорії звертання у вищих закладах освіти

Морфологічний аспект. Насамперед варто наголосити на морфологічній формі вираження звертання – кличному (а не називному) відмінку з різноманіттям флексій у різних відмінах і групах як однієї зі специфічних рис української мови, на що звертали увагу у своїх працях чимало відомих мовознавців: О. Потебня, М. Булаховський, Є. Тимченко, І. Огієнко, В. Сімович, М. Наконечний, М. Левицький, І. Кучеренко, П. Дудик, М. Плющ, І. Вихованець, К. Городенська, М. Скаб та ін.

Яскравим підтвердженням активного вживання кличного мають стати ілюстрації з художніх текстів найкращих майстрів слова, українського фольклору: *А ти, моя Україно, безталанна вдово, Я до тебе літатиму з хмари на розмову* (Т. Шевченко); *Весно, ох, довго ж на тебе чекаю! Весно, голубко, чому ж ти не йдеш?* (І. Франко); *Мріє, не зрадь!.. Я так довго до тебе тужила* (Леся Українка); *Україно, ти для мене диво* (В. Симоненко); *Ой, зійди, зійди, ясен місяцю; Убирайся, молодий козаче, – завтра похід буде!* (Народні пісні).

Важливо нагадати студентам про необхідність вживання терміна *кличний відмінок*, що зафіксовано й у третьому виданні «Українського правопису» (Київ, 1990), а не *клична форма*, запроваджена в радянські часи здебільшого з ідеологічних міркувань. Так називали його не тільки науковці, а й інші видатні постаті української культури, зокрема М. Рильський, Б. Антоненко-Давидович та ін. Відмінковий статус кличного вперше переконливо обґрунтував відомий український мовознавець І. Вихованець у монографії «Система відмінків української мови» (Вихованець, 1987, с. 138–140).

Дидактичний матеріал з апелятивними конструкціями, дібраними з поетичних творів українських письменників, продемонструє багатство морфологічного вираження звертань, яке не обмежене іменниками кличного відмінка в однині та множині, адже субстантивовані частини мови (прикметники, дієприкметники, порядкові числівники, займенники) можуть також виконувати апелятивну функцію, напр.: *Чи не вважаєте ви, мій дорогий, що вже вам час змінити своє становище бодай у гаремі?* (П. Загребельний); *Пливіть, рідні, плівіть, ненаглядні!..* (Є. Гуцало);

Копитами вдарте, вороні, у степу ми з вами не одні (П. Воронько); *Гей, спокійні, досвідчені! Всякі! Ви! Чії щелети, мов обценьки!* (Є. Плужник); *Ти мене, кохана, проведеш до поля...* (М. Рильський); *О розп'ятий! глянь на мене! О не дай мені пропасти У безодні мук, розлуки, у зневір'я глибині* (І. Франко); *З Новим роком! Вітай нас, Двадцятий!* (І. Кулик); *Ну, ви, ходіть сюди!* (Леся Українка); *Гей, ви, нехрещені!.. Ніж там гуркотіти, ідіть-но сюди!..* (О. Гончар). *О, прийди, прийди, хто-небудь, сядь, схилися, припади* (О. Олесь).

Функційно-синтаксичний аспект. Із синтаксичного погляду звертання (вокатив) – багатofункційна одиниця, яка залежно від синтаксичного оточення може по-різному виявляти себе, тобто виражати різні семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні функції. На жаль, традиційна граматики належно не висвітлює цієї проблеми, не розчленовуючи звертання (вокатив, кличний відмінок) на функційні різновиди, що засвідчують відповідні розділи підручників для вищої і середньої школи. На противагу цьому, представники сучасної функційно-категорійної граматики (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, М. Скаб, М. Мірченко, Н. Костусяк, Т. Масицька, О. Межов, І. Мельник та ін.), сповідуючи багатоаспектний (зокрема формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний) підхід до аналізу мовних одиниць, виділяють чотири семантико-синтаксичні функції кличного як основного репрезентанта категорії звертання, які корелюють із відповідними формально-синтаксичними функціями у структурі речення (Вихованець, 1992, с. 189–190): 1) синкретична функція адресата–потенційного діяча у формально-синтаксичній позиції підмета при імперативному дієслівному присудку двоскладного речення: *Султане, схаменися!* (П. Загребельний); *Говори, архidiaконе Павле, до мого народу, говори* (В. Яворівський); *Скажи мені, отамане, що робив Симеон у Разіна?* (Ю. Мушкетик); *Йди, сину, між люди, проси милостиню* (В. Яворівський); 2) функція семантичного дублета граматики пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи у позиції опосередкованого (уточнювального, прикладкового) члена речення: *Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, добро і правдо віку* (В. Стус); *Я вас, Галю, згадував сьогодні* (Є. Плужник); *Народе мій, до тебе я ще верну* (В. Стус); *Чи не здається вам, громадяни, що дебати сторін загрожують загостритися?* (Ю. Яновський);

3) функція семантично акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого діяча, у позиції детермінантного (приреченневого) другорядного члена речення, залежного від предикативної основи речення: *Мій синку, Нема такого зілля на землі, Щоб серце лікувати ним* (Д. Павличко); *То були інші часи, мій молодий колего...* (Р. Іванчук); *Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема* (В. Сосюра); – *Нам випало, сину, досягти і долобити Отецькеє поле* (Б. Олійник); 4) синкретична суб'єктно-предикатно-адресатна функція у позиції головного члена односкладного вокативного речення (так званого звертання-речення), напр.: *Мамо! В голосі повно радості й світла...* (Є. Гуцало); *Мати (вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання): Сину! Ой синоньку!..* (Леся Українка); – *Батьку! – Здрастуй, доцю* (П. Загребельний); *І мати змарніла й дуже постарілась. Марія: Мамо! Ганна: Донечко! Маріє! Марія: Матінко...* (О. Довженко). Викладачам синтаксису української мови обов'язково потрібно акцентувати увагу студентів як на семантичній, так і формальній багатofункційності звертань під час синтаксичного аналізу речень.

Спiрним у граматичнiй науцi є питання про формально-синтаксичнi функцiї звертань. З погляду синтаксичної традицiї звертання не є членом речення і не вступає в синтаксичнi зв'язки з iншими членами речення (Ф. Буслаєв, Д. Овсянiко-Куликовський, О. Шахматов, О. Пешковський, П. Дудик та iн.). Так, П. Дудик зауважував: «Звертання не пов'язане з членами речення нi сурядним зв'язком, нi будь-якими рiзновидами пiдрядного зв'язку – нi узгодженням (у його повному виявi), нi керуванням, нi приляганням. Своєрiднi також i синтаксичнi вiдношення мiж звертанням i граматично основною частиною речення, яка формується з членiв речення (чи навiть з одного члена речення): цi вiдношення i не предикативнi, i не напiвпредикативнi (як у реченнях з iхньою вiдокремленою частиною), не атрибутивнi (не означальнi), не об'єктнi i не обставиннi. Це вiдношення звертальнi, своєрiдно вкомпонованi в речення, залученi до його семантико-синтаксичної сутностi, його змiсту i граматичної будови» (Дудик, 2000, с. 40). Подiбне тлумачення синтаксичної ролi звертання знаходимо у шкiльних та вишiвських пiдручниках з української мови. Дехто вважає звертання особливим членом речення (А. Руднєв, А. Абрамова, О. Мiзiн) або самостiйним реченням-висловлюванням (Л. Булаховський, В. Адмонi, У. Вейнрейх, В. Кузьмичова, В. Пронiчев).

На особливу увагу заслуговує визначення формально-синтаксичної функції звертання як підметової у двоскладному реченні і визнання його синтаксичного зв'язку з присудком спонукального двоскладного речення. Вперше у вітчизняному мовознавстві це обґрунтував О. Потебня, який вважав, що кличний відмінок, «як і називний, маючи певну діяльність у реченні, стоїть не поза ним, а в ньому [...] кличний [...] є 2 особа і, як така, узгоджується з 2 особою дієслова» (Потебня, 1958, с. 161, 101). Ідеї О. Потебні розвинули у свої працях Є. Тимченко та І. Кучеренко, які послідовно закріплювали за звертанням не лише синтаксичну функцію підмета, а й прикладки та одночленного спонукального речення (Тимченко, 1926, с. 14–16; Кучеренко, 1961, с. 153). Свого часу цікаві міркування щодо кличного висловив І. Огієнко: «Власне при дієсловах наказового способу, особливо коли при них нема особового займенника, за підмета править відмінок кличний так само, як при інших дієсловах назовний. Властивість природи кличного відмінку – бути підметом при наказовому способі [...]. У всякому разі кличне слово, при відсутності виразного підмета, завжди логічно мислиться за підмета. [...] Отже, кличний відмінок функціонально в усякому разі дуже близький до відмінку назовного, цебто обидва сприймаються як підмети» (Огієнко, 1937, с. 433–434). Цитування на лекційних заняттях із синтаксису праць відомих вітчизняних лінгвістів, про вагомні наукові здобутки яких студенти дізнаються насамперед з курсу «Історія українського мовознавства», мають переконати їх у достовірності твердження про членореченневий статус звертання.

Своєрідну концепцію вокатива, що ґрунтується на вищезгаданих поглядах О. Потебні, Є. Тимченка, І. Огієнка, І. Кучеренка, запропонував у сучасній українській функційній граматиці І. Вихованець. На його думку, адресатно-суб'єктна семантико-синтаксична функція вокатива корелює з його первинною формально-синтаксичною функцією підмета. У двоскладних конструкціях кличний поєднується предикативним зв'язком (його формою – взаємозалежна координація) із присудком. Поєднання кличного відмінка у функції підмета і форм наказового способу дієслова у функції присудка становить особливий різновид координації. У спонукальних реченнях, як зауважує І. Р. Вихованець, «у кличного відмінка наявні ті самі ознаки (двобічний зв'язок із присудком, наявність типових для предикативного зв'язку елементів форми координації), що

й у називного відмінка» (Вихованець, 1992, с. 66), пор.: – *Так і ти, поете, слухай Голоси життя людського. Нові ритми уловляй* (М. Рильський); *Зупиніться, поети* (Д. Павличко). Сучасний український мовознавець М. Скаб розвинув цю теорію у своїй докторській дисертації і багатьох наукових публікаціях (Скаб, 2002).

Отож, студенти-філологи мають усвідомити, що неоднорідність семантико-синтаксичних функцій звертання зумовлює різнотипність його формально-синтаксичних функцій: семантико-синтаксична функція адресата-потенційного діяча корелює з формально-синтаксичною функцією підмета при дієсловах наказового способу; семантико-синтаксична функція дублета займенникового іменника другої особи – опосередкованого (уточнювального, прикладкового) члена речення; семантико-синтаксична функція акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого діяча – детермінантного (приреченнєвого) другорядного члена, залежного від предикативної основи речення; суб'єктно-предикатно-адресатна функція – головного члена односкладного вокативного речення (так званого звертання-речення). Найсильніший синтаксичний зв'язок характерний для звертання-підмета, дещо слабкіший – для звертання-прикладки, найслабкіший – для звертання у факультативній позиції детермінанта (приреченнєвого другорядного члена). Синтаксично незалежними є самостійні речення-звертання, так звані односкладні вокативні речення.

З огляду на вище викладені аргументи авторитетних мовознавців доцільно в сучасній вишівській і шкільній граматиці переглянути традиційний погляд на звертання як граматично ізольованого, синтаксично непов'язаного компонента, що не виступає жодним членом речення. Доцільно пояснити студентам, що теорію про асинтаксичний статус звертання вперше було утверджено у граматичних описах російських лінгвістів, які, зокрема, зарахували звертання до елементів «внутрішньо чужих реченню, що дало їм притулок, подібно до кулі, яка потрапила в організм» (Пешковський, 1956, с. 404). Проте нерідко навіть її прихильники (зокрема той самий О. Пешковський), розуміючи багатофункційність звертань, за певних умов усе ж таки визнавали наявність їх семантико-синтаксичного зв'язку з реченням. Відродження національних рис української літературної мови загалом і її синтаксичного ладу зокрема на межі XX і XXI століть зумовило,

як слушно констатує сучасна дослідниця синтаксичних норм С. Харченко, «повернення до активного вжитку питомих для української літературної мови, органічних для неї синтаксичних конструкцій, використання яких обмежували або забороняли за радянської доби» (Харченко, 2017, с. 9). Тому важливе значення має сьогодні не лише вживання кличного відмінка у звертаннях, а й відновлення в лінгвістичній науці і в лінгводидактиці прогресивних ідей видатних українських мовознавців початку й середини минулого століття (С. Тимченка, І. Огієнка, І. Кучеренка та ін.) щодо наявності синтаксичного зв'язку вокатива з реченням і його членореченневого статусу, кардинально протилежних трактуванням російських граматистів.

Застосовуючи класифікацію звертань на зв'язані та вільні М. Каранської (Каранська, 1992, с. 146), до першого типу варто зарахувати: а) підмети-вокативи, які, виражаючи семантику адресата мовлення–потенційного діяча, координуються в особі й числі з імперативним присудком двоскладного речення: *Синку, озовись* (В. Стус); *Запам'ятайте ці слова, українці!* ...*Запам'ятовуйте, братове, запам'ятовуйте* (В. Яворівський); *Розсідуйте, хлопці, коней та лаштуйте передобідок* (Ю. Мушкетик); *О рідна сестро, падьмо ниць* (В. Стус); *Тату, гляньте – лев, як зачарований* (О. Довженко); б) прикладки-вокативи, які семантично дублюють займенникові іменники другої особи у певному відмінку, перебуваючи з ними в кореляційному синтаксичному зв'язку, а також уточнюють їхню суб'єктну чи об'єктну семантику у формально-синтаксичній позиції підмета або другорядного члена: *Пане вчителю, ви ж напевне розумієте, що війна між Німеччиною й Польщею – на волосу* (Р. Іваничук); *Нехай в піснях твоїх, поете, вустами серце промовля* (В. Сосюра); *Не шукав я до тебе Ні стежки, ні броду... Я для тебе горів, Український народе!* (В. Симоненко).

Вільними є ті звертання, які не координуються в особі й числі або не корелюються у відмінку з будь-яким іншим членом речення, не маючи тісного граматичного зв'язку з ним, але стосуються всього змісту речення і вживаються лише із семантико-стилістичних і комунікативно-прагматичних потреб мовця, наприклад, привернути увагу реципієнтів, підкреслити емоційність, експресивність вислову тощо, як-от: *Мій султано, я хочу, щоб ми з вами зійшли на цю вершину!* (П. Загребельний); *Нема чого боятися, таздо, ви продасте – ми купуємо*

(Р. Іваничук); *Трохиме Івановичу, ми живі й здорові...* (А. Малишко); *Мій друже, я Красу люблю...* (М. Вороний); *А перемога йде над звіром, шановні читачі мої* (М. Рильський). Це так звані факультативні приреченнєві поширювачі предикативної основи речення (детермінанти), які перебувають із нею у слабкому приреченнєвому (детермінантному) синтаксичному зв'язку. Нерідко в усному мовленні такі звертання перестають позначати конкретну особу або предмет, наближаючись до вставних слів із модальним значенням активізації уваги співрозмовника, наприклад: *Ходив я сьогодні, братці, по обіді через траншеї першого батальйону* (О. Гончар).

Синтаксично вільними можна вважати і речення-звертання (за О. Шахматовим і І. Вихованцем – вокативні односкладні речення), у яких конденсована суб'єктно-предикатно-адресатна структура думки, почуття, волевиявлення. Вони вирізняються семантико-граматичною ізольованістю (автономністю) в тексті, а отже, внутрішньою синтаксичною самодостатністю (Вихованець, 1992, с. 190). Центральну ланку вокативних речень становить іменник у формі кличного відмінка, що вимовляється з особливою інтонацією, яка передає заклик, спонукання, захоплення, радість, схвалення, докір, обурення, погрозу, невдоволення, розпач, горе та ін., напр.: – *Мамо!* – *Кинулись діти до матері.* – *Мамо, наш тато Герой!* (О. Довженко); – *Вусте, гості до тебе...* *Брат приїхав!..* – *Дянку! Братику мій!* (О. Гончар); – *Варивоне! Чи не ти поспішаєш свого земляка обняти?!* – *Дмитре! Брате!* (М. Стельмах); – *Іване?!* – *Уляно?! Уля! Вони й не вони! Ті ж самі й не ті! Майже зовсім не схожі. Ні, схожі!..* (О. Довженко). Вокативні речення можуть трансформуватися у нечленовані вигуківі речення на зразок *Матінко моя! Що ти наробив! Ой матінко! Ой лихо! лишенько!* (Леся Українка).

Комунікативно-синтаксичний аспект вивчення звертань передбачає зосередження уваги студентів на особливостях актуального (тема-ремного) членування висловлень зі звертаннями, а також інтонації та пунктуації речень із такими одиницями залежно від їх різновиду та лінійного розташування у структурній організації, адже початкове, середнє та кінцеве звертання у реченні залежно від мети висловлювання (розповідному, питальному, спонукальному) має різне інтонуювання. При цьому викладачеві доцільно було б використовувати аудіозаписи різнотипних

апелятивних конструкцій із відображенням на дошці схематично їхнього інтонаційного малюнка.

Лінгвостилістичний аспект. Забезпечуючи міжпредметні зв'язки, особливий акцент під час вивчення звертань потрібно зробити на їхньому стилістичному навантаженні, особливо в художніх, публіцистичних та фольклорних текстах. Добираючи яскраві приклади з таких текстів, демонструємо студентам не лише розмаїття лексичного наповнення звертань номінаціями осіб за різними ознаками, персоніфікованими назвами частин тіла, птахів, тварин, рослин, предметів довкілля, географічних чи адміністративних, узагальнених та абстрактних понять тощо, а й багатство їхніх стилістичних функцій (риторичні звертання, стилістично-нейтральні і стилістично-забарвлені, зокрема емоційно-оцінні, звертання, повторення звертань, синонімічні та однорідні ряди звертань, звертання-прикладки, звертання у складі тропів і стилістичних фігур тощо). Зв'язок із лінгвофольклористикою найдоцільніше показати на прикладі уривків із народнопісенної творчості, пронизаної яскравими, емоційно-забарвленими звертаннями саме у кличному (а не називному) відмінку як специфічній рисі української мови.

Комунікативно-прагматичний і соціолінгвістичний аспекти. Майбутнім філологам важливо усвідомити, що сучасний синтаксис як наука і навчальна дисципліна не обмежений описом лише формально-змістових параметрів своїх одиниць і категорій, а виходить за рамки системи мови, прямує у сферу мовлення, комунікації. Саме комунікативний синтаксис забезпечує реалізацію основної функції мови – комунікативної. Будь-які синтаксичні одиниці, потрапляючи в систему мовлення, входять до якогось текстового фрагмента, дискурсу, у якому реалізують свій комунікативно-прагматичний потенціал відповідно до ілокутивної мети спілкування. Комунікативно-прагматичний аспект аналізу звертань в українській лінгвістиці вперше найповніше представлено у працях М. Скаба, який виділив і схарактеризував низку прагматичних функцій номінації адресата мовлення, серед яких: дійктивно-контактна, номінативно-контактна, номінативно-вирізняльна, номінативно-ідентифікуюча, соціально-регулювальна, оцінно-характеризуюча, спонукальна, власне контактна та етикетна (Скаб, 2002, с. 19).

Наголошуємо студентам, що при використанні звертань потрібно враховувати низку екстралінгвальних соціально-психологічних чинників,

зокрема рівноправність / нерівноправність комунікантів (стосунки керівника і підлеглого, старшого і молодшого за віком, чоловіка й жінки, батьків та дітей, знайомих або незнайомих між собою людей, рівень мовної компетентності, офіційність чи неофіційність обставин спілкування комунікантів, їхній соціальний і освітній статус, комунікативні інтенції очікувань тощо).

Викладач має переконати студентів, що у процесі комунікації звертання (апелятив) зазвичай стилістично забарвлене, воно є одним із найважливіших засобів налагодження контакту між адресантом і адресатом мовлення. Вдало дібраний апелятив (прагматично адекватний) на початку спілкування сприяє встановленню контакту і позитивно налаштовує адресата для продовження розмови, і навпаки, недоречне звертання (прагматично неадекватне) може стати причиною виникнення комунікативної невдачі і навіть конфліктної мовленнєвої ситуації. Категорію адекватності/неадекватності стосовно апелятивів як складників комунікативного акту ґрунтовно описала Л. Корновенко. Дослідниця визначає адекватними апелятиви, які стимулюють розвиток комунікації і створюють найбільш сприятливі умови для її розгортання та позитивного сприйняття адресатом (модель кооперації). Прагматично неадекватним вона називає такий апелятив, який не відповідає особистісним вимогам адресата й може призводити до виникнення комунікативного конфлікту (Корновенко, 2001, с. 7).

Комунікативна лінгвістика вивчає комунікативні стратегії й тактики як засоби досягнення успіху, перлокутивного ефекту у процесі спілкування між адресантом і адресатом. Отож, ефективність комунікативного акту прямо залежить від адекватності звертань, яка зумовлена не лише соціально-психологічними характеристиками мовців, а й соціальним контекстом. Поза контекстом жодне висловлювання не може бути розцінене як увічливе чи неввічливе (адекватне чи неадекватне) (Касіян, 2013, с. 238–244).

Відповідність / невідповідність звертання слід оцінювати не тільки з позицій адресанта, для якого будь-які дібрані лексеми переважно видаються адекватними, а з позицій адресата мовлення, який може по-різному інтерпретувати цей апелятив (іноді суб'єктивно, хибно, невідповідно до наміру адресанта, особливо за умови можливого неоднозначного тлумачення) залежно від комунікативної ситуації та наведених

вище соціально-психологічних факторів. Реакція адресата (його відповідь) на апелятив є маркером його згоди / незгоди з апелятивом адресанта і прогнозує подальший перебіг спілкування: його продовження в позитивному руслі або ж утруднення комунікації, припинення чи конфлікт, тобто комунікативну невдачу. Як слушно висновує І. Бойко, «неадекватність апелятива зумовлена, перш за все, невідповідністю очікуванням адресата, проте вони провокуються здебільшого мовцем. Оскільки, як зазначають психологи, людина більш за все любить звучання свого імені, розгортання й протікання комунікативної ситуації великою мірою залежить від адекватності/неадекватності обраного апелятива» (Бойко, 2017, с. 11). Дослідниця демонструє причини комунікативних невдач при вживанні апелятивів на багатьох конкретних прикладах (Бойко, 2017, с. 7–11), які викладачеві варто взяти до уваги, використовуючи на практичних заняттях як дидактичний матеріал.

Звертання, як і низку інших мовних одиниць, сьогодні розглядають і в соціолінгвістичній науковій парадигмі як дієві соціолінгвістичні маркери комунікації, оскільки «це ті елементи мовного етикету, які передусім сигналізують про соціальні відношення, що встановлюються в рамках комунікативного акту» (Сімонова, 2013, с. 67). Соціолінгвістичний аспект аналізу звертань враховує соціальний статус адресанта і адресата мовлення, соціальну дистанцію і стосунки між ними, їхні гендерні, вікові та психологічні особливості; встановлює, як ці екстралінгвальні чинники впливають на вибір форм звертань, наприклад в офіційному чи неофіційному дискурсі, відповідно до правил мовного етикету. Не зайвим буде нагадати студентам основні формули звертань в офіційному та побутовому спілкуванні, а також дати завдання змодельовати мовленнєві акти з апелятивами в різних ситуаціях спілкування і визначити їхні комунікативно-прагматичні функції.

Висновки

З погляду сучасної лінгвістики звертання як багатоаспектна мовна і мовленнєва одиниця спілкування потребує комплексного вивчення студентами філологічних спеціальностей під час лекційних та практичних занять із синтаксису української мови з урахуванням сучасних лінгвістичних теорій і міждисциплінарних зв'язків. Перспективним у цьому плані є опрацювання психолінгвістичних параметрів сфери апеляції у різних видах дискурсу.

Список використаної літератури

- Бойко, І. (2017). Причини виникнення комунікативних невдач при використанні апеліативів. *Текст. Контекст. Інтертекст: науковий електронний журнал*, 2. Взято з <http://text-intertext.in.ua/index.php?id=214>.
- Вихованець, І. Р. (1987). *Система відмінків української мови*. Київ: Наукова думка.
- Вихованець, І. Р. (1992). *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ: Наукова думка.
- Дудик, П. С. (2000). Звертання, його граматичні категорії. У *Граматичні категорії української мови: тези Всеукраїнської наукової конференції* (с. 38–41). Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського.
- Каранська, М. У. (1992). *Синтаксис сучасної української літературної мови*. Київ: НМК ВО.
- Касян, Г. (2013). Теоретичні засади вивчення ввічливості як прагматично-етичної категорії міжособистісного спілкування. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, 118, 238–244. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка.
- Корновенко, Л. В. (2001). *Звертання у прагматично-лінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови)*. (Дис. канд. філол. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.
- Кучеренко, І. К. (1961). *Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія* (В 2 ч., Ч. 1). Київ: Вид-во Київського ун-ту.
- Огієнко, І. (1937). Складня української мови. 5. Кличні слова. *Рідна мова*, 4.12, 433–440.
- Пешковський, А. М. (1956). *Русский синтаксис в научном освещении*. 7-е изд. Москва: Учпедгиз.
- Потебня, А. А. (1958). *Из записок по русской грамматике* (В 4 т., Т. 1–2). Москва: Учпедгиз.
- Сімонова, І. О., Приходько, Н. А. (2013). Форми звертання як соціолінгвістичний маркер (на матеріалі англійської прози останнього десятиліття ХХ ст. – першого десятиліття ХХІ ст.). В *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів факультету іноземної філології та соціальних комунікацій, м. Суми, 19–20 квітня 2013 р.* (Ч. 1, с. 67–69). Суми: СумДУ.
- Скаб, М. С. (2002). *Функціональна сфера апеліації в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика)*. (Дис. д-ра філол. наук). Інститут української мови НАН України, Київ.
- Тимченко, Є. К. (1926). *Вокатив і інструменталь в українській мові*. Київ: Вид-во УАН.
- Харченко, С. В. (2017). *Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХ ст.: становлення та кодифікація*. (Дис. д-ра філол. наук). Інститут української мови НАН України, Київ.

References

- Boiko, I. (2017). Prychyny vynyknennia komunikatyvnykh nevdach pry vykorystanni apeliatyviv [The reasons of communicative failures while using appellative means]. *Tekst. Kontekst. Intertekst: naukovyi elektronnyi zhurnal [Text. Context. Intertext: scientific electronic journal]*, 2. Retrieved from <https://text-intertext.in.ua/index.php?id=214> [in Ukrainian].
- Dudyk, P. S. (2000). Zvertannia, yoho hramatychni katehorii [Appeal, its grammatical categories]. In *Hramatychni katehorii ukrainskoi moyu: tezy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii [Grammatical*

- categories of the Ukrainian language: theses of the All-Ukrainian scientific conference*] (pp. 38–41). Vinnytsia: VDPU im. M. Kotsiubynskoho [in Ukrainian].
- Karanska, M. U. (1992). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [*Syntax of contemporary Ukrainian literary language*]. Kyiv: NMK VO [in Ukrainian].
- Kasiian, H. (2013). Teoretychni zasady vyvchennia vvychlyvosti yak prahmatychno-etychnoi katehorii mizhosobystynsnoho spilkuvannia [Theoretical principles of the study of politeness as a pragmatic and ethical category of interpersonal communication]. *Naukovi zapysky. Seriya: Filolohichni nauky (movoznavstvo)* [Scientific notes. Series: Philological sciences (linguistics)], 118, 238–244. Kirovograd: RVV KDPU im. V. Vynnychenka [in Ukrainian].
- Kharchenko, S. V. (2017). *Syntaksychni normy ukrainskoi literaturnoi movy XX – pochatku XXI st.: stanovlennia ta kodyfikatsiia* [Syntactic norms of the Ukrainian literary language from the XX to the beginning of the XXI cen.: formation and codification]. (PhD's thesis). Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Kornovenko, L. V. (2001). *Zvertannia u prahmalinhvistychnomu aspekti (na materialy suchasnoi rosiiskoi movy)* [Appeal in the pragmalinguistic aspect (based on the material of the modern Russian language)]. (PhD's thesis). M. P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv [in Ukrainian].
- Kucherenko, I. K. (1961). *Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy: Morfolohiia* [Theoretical issues of the grammar of the Ukrainian language: Morphology] (Vol. 2). Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho un-tu [in Ukrainian].
- Ohiienko, I. (1937). Skladnia ukrainskoi movy. 5. Klychni slova [Syntax of the Ukrainian language. 5. Vocative words]. *Ridna mova* [Native language], 4.12, 433–440 [in Ukrainian].
- Peshkovskii, A. M. (1956). *Russkii sintaksis v nauchnom osveshchenii* [Russian syntax in scientific interpretatio]. Moskva: Uchpedgiz [in Russian].
- Potebnya, A. A. (1958). *Iz zapiskov po russkoi grammatike* [From the notes on Russian grammar]. (Vol. 1–2). Moskva: Uchpedgiz [in Russian].
- Simonova, I. O., & Prykhodko, N. A. (2013). Formy zvertannia yak sotsiolinhvistychnyi marker (na materialy anhlomovnoi prozy ostannoho desiatylittia XX st. – pershoho desiatylittia XXI st.) [Forms of appeal as a sociolinguistic marker (based on the English-language prose of the last decade of the XX cen. – the first decade of the XXI cen.)]. In *Sotsialno-humanitarni aspekty rozvytku suchasnoho suspilstva: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii vykladachiv, aspirantiv, spivrobitnykiv ta studentiv fakultetu inozemnoi filolohii ta sotsialnykh komunikatsii, m. Sumy, 19–20 kvitnia 2013 r.* [Socio-humanitarian aspects of the development of modern society: materials of the All-Ukrainian scientific conference of teachers, postgraduates, staff and students of the Faculty of Foreign Philology and Social Communications, Sumy, April 1920, 2013 (Vol. 1, pp. 67–69). Sumy: SumDU [in Ukrainian].
- Skab, M. S. (2002). *Funktionalna sfera apeliatsii v ukrainskii movi (semantyka, hramatyka, prahmatyka, stylistyka)* [Functional scope of appeal in the Ukrainian language (semantics, grammar, pragmatics, stylistics)]. (PhD's thesis). Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
- Tymchenko, Ye. K. (1926). *Vokatyv i instrumental v ukrainskii movi* [Vokativ and Instruments in Ukrainian Language]. Kyiv: Vyd. Ukr. AN [in Ukrainian].
- Vykhovanets, I. R. (1987). *Systema vidminkiv ukrainskoi movy* [System of cases in the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vykhovanets, I. R. (1992). *Narysyz funkcionalnoho syntaksysu ukrainskoi movy* [Essays on functional syntax of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

*Abstract**Oleksandr Mezhov***MODERN APPROACHES TO STUDYING
OF THE CATEGORY OF ADDRESS IN THE COURSE
“SYNTAX OF THE UKRAINIAN LANGUAGE”
FOR PHILOLOGY STUDENTS**

Background. In connection with the spreading in linguistics the latest scientific paradigms during last decades, it becomes extremely important to study the category of address not only from the point of view of the grammatical tradition, but also from the point of view of functional syntax and functional morphology, communicative-pragmatic linguistics, sociolinguistics, linguistic stylistics, linguistic folklore studies, psycholinguistics.

Purpose. The purpose of the article is to characterize possible contemporary approaches to the study of the category of address by Philology students in the course “Syntax of the Ukrainian Language”, taking into account the latest achievements of linguistics and interdisciplinary connections.

Methods: descriptive method, method of complex analysis, method of functional analysis, method of comparison.

Results. The article outlines possible contemporary approaches to the study of the category of address by the Philology students in the course of “Syntax of the Ukrainian language”, which include a complex semantic-grammatical, stylistic, linguo-pragmatic and sociolinguistic analysis. The emphasis is made on the need to consider four semantic-syntactic varieties of address, their formal grammatical positions in the structure of the sentence, communicative-pragmatic functions, and sociolinguistic marking in speech acts. It is worth demonstrating to students on concrete examples from texts of different language styles the following: the richness of morphological and lexical expressions of address, their stylistic functions; semantic-syntactic varieties of vocative in the functions of the addressee, the addressee-potential subject, the identifier, the subject-predicate-addressee; formally-syntactic position of the subjective under imperatives, indirect (refinement) sentence member, determinant, principal member of the monosyllable vocative sentence; communicative-pragmatic potential of so-called adequate and inadequate address as

means of establishing contact with interlocutors in various speech acts depending on linguistic and extra-linguistic factors. It is important to prove for the students that the speaker's choice of a particular means of representing an appellative is determined by a system of communicative-pragmatic, stylistic and sociolinguistic factors.

Discussion. From the point of view of modern linguistics, address as a multidimensional linguistic and speech unit of communication requires comprehensive study by students of philological specialties during lectures and practical classes of the syntax of the Ukrainian language in close connection with the theoretical and practical achievements of related branches. In this regard, the processing of the psycholinguistic parameters of the appeal sphere in different types of discourse is perspective.

Keywords: syntax, Ukrainian language, address, addressee, subject.

Матеріал надійшов 15.08.2019